ज्ञानम्। यथा। वह्निमान् पर्व्वत इत्यादि-बोधः। इति भाषापरिच्छेदः॥ तद्धर्म्मावच्छिन्न प्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञानम्। इति जगदीशः॥

निर्णयनं, क्ली, (निर्+नी+भावे ल्युट्।) निर्णयः। इति शब्दरत्नावली॥

निर्णयपादः, पुं, (निर्णयात्मकः पादो भागविशेषः।) चतुष्पादव्यवहारान्तर्गतव्यवहारविशेषः। तस्य रूपम्। मिलितानां सभासदां पराजितोऽयमित्यवधारणम्। इति व्यवहारतत्त्वम्॥

निर्णायनं, क्ली, (निर्+नी+णिच्+ल्युट्।) मातङ्गापाङ्गदेशः। तत्पर्य्यायः। निर्याणम् २। इति शब्दरत्नावली॥

निर्णिक्तं, त्रि, (निर्णिज्यते शुध्यते स्मेति। निर्+णिज्+क्तः।) अपगतमलम्। शोधितम्। इत्यमरः। ३। १। ५६॥ (यथा, चिन्तामणिधृतस्मृतिवचनम्।

"बलदेवस्यहस्तेव प्रक्षालनं गोदिजालयम्।
निर्णिक्तपादः प्रविशेन्नानिर्णिक्तः कदाचन॥")

निर्णीतं, त्रि, (निर्+नी+क्तः।) ज्ञातनिर्णयः। निश्चयीकृतः। यथा,—

"निर्णीते व्यवहारे तु प्रमाणमपलं भवेत्।
लिखितं साक्षिणो वापि पूर्व्वमावेदितं न चेत्॥
यथा पक्वेषु धान्येषु निष्फलाः प्राटवो गुणाः।
निर्णीतव्यवहारार्थां प्रमाणमपलं तथा॥"

इति व्यवहारतत्त्वम्॥

तद्वैदिकपर्य्यायः। "निश्चयम् १ सत्यः २ सत्यतः ३ हिरक् ४ प्रतीत्यम् ५ अपीत्यम् ६। इति यजिनर्णीतान्तर्हितनामधेयानि।" इति वेदनिघण्टौ। ३। २५॥

निर्णेजकः, पुं, (निर्णेजयति निर्म्मलीकरोति वस्त्रमिति। निर्+णिज शौचे+ण्वुल्।) रजकः। इत्यमरः। २। १०। १०॥ (यथा, मनुः। ४। २१६।

"कारुकान्नं प्रजां हन्ति बलं निर्णेजकस्य च।
गणान्नं गणिकान्नञ्च लोकेभ्यः परिहीयते॥")

निर्दयः, त्रि, परापवादरतः। दयाशून्यः। तीव्रः। भक्तः। निष्प्रयोजनः। इति शब्दरत्नावली॥

निर्दयः, त्रि, (निर्गता दया यस्मात्।) दयाशून्यः। इति जटाधरः॥ (यथा, रघुः। ११। ८४।

"न प्रहर्त्तुमलमस्मि निर्दयं
विप्र इत्यभिवदत्यपि त्वयि॥"

निर्गता दया यस्मै यमुद्दिश्य दया तिरोहिता इत्यर्थः। अदयाहः। यथा, मनुः। ६। २३६।

"ज्ञातिसम्बन्धिभिर्व्वेते त्यक्तयाः कृतलक्षणाः।
निर्दया निर्म्मस्कारास्तज्जनोरनुशासनम्॥")

निर्दरं, क्ली, (निर्+दृ+अप्।) निर्भरम्। (निर्गतो दरश्छिद्रं यस्मात्।) सारम्। त्रि, कठिनम्। (यथा, रामायणे। २। ८५। १६।

"ध्यानदिर्दरशैलेन विनिःश्वसितधातुना॥")

अपचये च त्रि। इति मेदिनी। रे, १७५॥

(निर्दीर्य्यति विदीर्य्यति पतनस्थलमिति। निर्+दृ विदारे+अप्। निर्झरः। इति कश्चित्॥ निर्गतो दरो भयो यस्येति निर्भये, त्रि॥)

निर्दहनः, पुं, (नितरां दहतीति। निर्+दह+ल्युः।) भल्लातकः। इति राजनिर्घण्टः॥ (भल्लातकशब्दोऽस्य गुणादिकं ज्ञातव्यम्॥ निर्गतो दहनो वह्निर्यत्र।) अग्निशून्यश्च॥

निर्दहनी, स्त्री, (निर्गतं दहनं यस्याः। स्त्रियां ङीप्।) मूर्व्वालता। इति रत्नमाला॥ (यथा,

"सूक्ष्मं वचा तिक्तकरोहिणीञ्च
तथाभया निर्दहनीञ्च तुल्याम्।
पिबेच्च गोमूत्रयुतां कफार्त्ति
मूले तथामस्य च पाचनार्थम्॥"

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे शूलाधिकारे॥)

निर्दिग्धः, त्रि, (निर्+दिह+क्तः।) बली। मांसलः। इति हेमचन्द्रः। ३। ११३॥

निर्दिष्टः, त्रि, (निर्+दिश+क्तः।) निश्चितः। यथा,—

"निर्दिष्टविषयं किञ्चिदुपात्तविषयन्तथा।
अपेक्षितक्रियञ्चैव त्रिधापादानमिष्यते॥"

इति रामतर्कवागीशः॥

(आदिष्टः। यथा, रघुः। १। ६५।

"निर्दिष्टां कुलपतिना स पर्व्वशाला-
मध्यास्य प्रयतपरिग्रहद्वितीयः॥")

निर्देशः, पुं, (निर्+दिश+भावे घञ्।) आज्ञा। इत्यमरः। २। ८। १५॥ (यथा, भागवते। ६। १। ३८॥

"यूयं वै धर्म्मराजस्य यदि निर्देशकारिणः।
ब्रूत धर्म्मस्य नस्तत्त्वं यच्च धर्म्मस्य लक्षणम्॥")

कथनम्। (यथा, गीतायाम्। १७। २३।

"ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः॥")

उपान्तः। इति मेदिनी। शे, २३॥

निर्देष्टा, [ष्टृ] त्रि, (निर्दिशतीति। निर्+दिश+तृच्।) निर्देशकर्त्ता। यथा, "तथाहि अर्थो नाम साध्यस्य अर्थस्य निर्देष्टा तत्प्रतिपक्षतदभावदादी प्रत्यर्थी।" इति मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये साक्षीप्रकरणम्॥

निर्दोषः, त्रि, (निर्गतो दोषो यस्मात्।) दोषरहितः। यथा,—

"निर्दोषं दर्शयित्वा तु सदोषं यः प्रयच्छति।
स मूल्याद्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु॥"

इति मिताक्षरा॥

निर्धनः, पुं, (निर्गतं धनं यस्मात्।) जरन्नवः। इति शब्दचन्द्रिका॥ धनशून्ये, त्रि। यथा,—

"ब्रह्मचापि नरः पूज्यो यस्यास्ति विपुलं धनम्।
अग्निवस्तुल्यवंशोऽपि निर्धनः परिभूयते॥"

इति चाणक्ये। ८२॥

निर्धर्म्मः, त्रि, (निर्गतो धर्म्मो यस्मात्।) धर्म्मरहितः। यथा,—

"महापराधे निर्धर्म्मे कृतघ्ने स्त्रीवकुत्सिते।
नास्तिकघ्नात्यदासेषु कोशपानं विवर्ज्जयेत्॥"

इति मिताक्षरा॥

निर्धारः, पुं, (निश्चियतेऽनेनेति। निर्+धृ+घञ्।) निश्चयः। "जातिगुणक्रियाणां उत्कर्षापकर्षौ वा सजातीयात् पृथक्करणम्। यथा। मनुष्याणां ब्राह्मणः श्रेष्ठः। गवां क्षीरा बहुक्षीरा। अध्वगानां धावन्तः शीघ्रतमाः।" इति दुर्गादासः॥ धाररहितश्च॥

निर्धारणं, क्ली, (निर्धार्य्यते इति। निर्+धृ+णिच्+भावे ल्युट्।) निश्चयः। निर्धारः। यथा, निर्द्धारणे षष्ठ्याः समासो न स्यादिति दुर्गादासः॥

निर्धारितं, त्रि, (निर्धार्य्यते स्थिरीक्रियते इति। निर्+धृ+णिच्+कर्म्मणि क्तः।) ज्ञातनिश्चयः। यथा। "किन्त्वनिर्धारितैकत्वानेकत्वविशेषस्य।" इति विजयरक्षितः॥

निर्धार्य्यं, त्रि, (निर्धार्य्यते इति। निर्+धृ+"ऋहलोर्ण्यत्।" ३। १। १२४। इति ण्यत्। धारि+ण्यत् वा।) निर्धारणीयम्। निर्धारितव्यम्। निर्भयकर्म्मकर्त्ता। इति विशेषनिघ्ने निर्वार्य्यशब्दटीकायां रमानाथः॥

निर्धूतं, त्रि, (निर्+धू+क्तः।) स्खलितम्। (यथा, मार्कण्डेये। ८५। ७४।

"केशाकर्षणनिर्धूतगौरवा मा गमिष्यसि॥")

परित्यक्तम्। यथा, ज्योतिषतत्त्वे।

"नित्यं निर्धूतबुद्धिं प्रबलरिपुभयं विघ्ननाशञ्च जीवः॥"

(निरस्तम्। यथा, अध्यात्मरामायणे। १। ३।

"पठन्ति ये नित्यमनन्यचेतसः
शृण्वन्ति चाध्यात्मकसंज्ञितं शुभम्।
रामायणं सर्व्वपुराणसम्मतं
निर्धूतपापा हरिमेव यान्ति ते॥")

भर्त्सितम्। यथा, रामायणे। ४। ८। ३२।

"पुराहं वालिना राम! राज्यात् स्वाद्-
वरोपितः।
परुषाणि च संश्राव्य निर्धूतोऽस्मि बलीयसा॥")

निर्धौतं, त्रि, (निर्+धाव+कर्म्मणि क्तः। "च्छ्वोः शूडनुनासिके च।" ६। ४। १९। इति वकारस्योठादेशः। "एत्येधत्यूठ्सु।" ६।१।८९। इति वृद्धिः।) प्रक्षालितम्। यथा,—

"तस्याः पाटलपाणिनाङ्कितसुरोनिद्राकषाये दृशौ
निर्धौतोऽधरशोणिमा विजुलितस्रस्तस्रजो मूर्द्धजाः॥"

इति श्रीजयदेवः॥

निर्बन्धः, पुं, (निर्+बन्ध+भावे घञ्।) अभिनिवेशः। निबन्धोऽपि पाठः। इति हेमचन्द्रः। ६। १३६॥ (यथा, भागवते। ३। १४। २६।

"स विदित्वाथ भार्य्यायास्तं निर्बन्धं विकर्म्मणि।
नत्वा दिष्टाय रहसि तयाथोपविवेश ह॥")

अभिलषितप्राप्तौ भूयो यत्नः। (यथा, कुमारसम्भवे। ५। ६६।

"अवस्तुनिर्बन्धपरे कथं नु ते
करोऽयमासक्तविवाहकौतुकः॥")